

Els valencians, subjecte i objecte de la museografia etnogràfica

Robert Martínez Canet

robert.martinez@dival.es

Museu Valencià d'Etnologia

La pretensió d'aquesta investigació (que ací es limita al paper que ha jugat el concepte de "museu" en la conformació de la recerca etnogràfica sobre els valencians) és plasmar una visió genèrica, no sols o no tant del *què* ha estat l'etnografia valenciana, com de *qui* ha fet l'etnografia valenciana, ja que *el qui* pot ajudar a explicar de forma més aclaridora la mirada sobre *el què*, el lloc des del que es parla i es concep l'objecte d'estudi, a més, és clar, de la seua definició. És en eixa línia on caldria investigar sobre estudiosos com F. Martínez, Sanchis Guarner, Sanvalero, etc., sense oblidar la "prehistòria" de la reflexió antropològica, bé siga des de la filosofia o des de la medicina, passant per la repercussió valenciana de les enquestes d'inicis del xx, de tots conegudes, com les del ateneu de Madrid i altres entitats en l'òrbita institucionista.

Els valencians com a subjecte etnològic ens duria a la "pista catalana", des de la relació de l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya amb els etnògrafs valencians dels 1920, fins als treballs de Violant i Simorra a Castelló durant la postguerra. Caldria, potser, investigar una "pista madrilenya", que incloguera el treball de Hoyos Sainz per al Museo del Pueblo Español, i els treballs de Julio Caro Baroja que, recordem-ho, va ser professor al col·legi anglès de València als anys 1950.

Patrimoni etnològic i consciència nacional en la museologia etnogràfica valenciana, 1900-1940

No és possible delimitar un camp propi dels estudis etnogràfics valencians a les dècades inicials del segle xx. És obvi que hi ha personalitats dedicades a l'estudi de camp de la cultura tradicional, figures de tots conegudes: Eduard López-Chavarri i els germans Sansalvador en l'àmbit musicològic, Francesc Martínez i Martínez i Maximilià Thous Orts. Ara bé, açò no suposa l'existència de corrents, d'escoles de pensament etnològic identificables, més encara quan ens trobem davant d'uns protagonistes amb una formació d'allò més dispersa i variada: músics, literats, juristes, historiadors... En tot cas, ens trobem davant d'una etnografia de tipus historicista basada en un model folklorista, inventarial, centrada en la recopilació de música tradicional, literatura, vocabulari, etc., en la línia del que va suposar a Catalunya Milà i Fontanals. Potser és entre juristes i historiadors on podem trobar un cert grau de conceptualització teòrica que ens permeta arribar a insinuar per quins paràmetres epistemològics circulava la recerca de la cultura tradicional valenciana.

Com a reacció a l'esgotament de la historiografia romàntica, i en consonància amb l'ascens de la burgesia conservadora, des del 1874 i fins al 1914 s'allarga el període que s'ha anomenat "edat de plata" de la cultura valenciana. La presència positivista en la historiografia valenciana es redueix a la figura del que, sens dubte, fou el millor historiador valencià de la primera meitat del segle xx: Rafael Altamira Crevea (1866-1951), autor que recollí i practicà de primera mà les corrents renovadores de la historiografia francesa de principis de segle. La relació d'Altamira amb l'etnografia valenciana prové del seu interès pel dret consuetudinari, plasmada en la monografia *Derecho consuetudinario en Alicante y economía popular de la provincia de Alicante* (1905), en realitat una recopilació anterior de treballs sobre aspectes com ara el mercat de l'aigua a l'horta d'Alacant. Krausista convençut i institucionista rellevant, malgrat haver rebut la influència dels treballs de Durkheim, Berr i de la sociologia i l'antropologia en general, la gran petjada deixada per l'escola del dret històric alemany assimilada a través de Joaquín Costa li fa ser deutor de les concepcions pròpies del romanticisme alemany, com ara l'existència d'un *volksgeist*. La missió, doncs, del treball etnogràfic d'Altamira, seria contribuir a la socialització nacionalista, trobant els fonaments materials d'una identitat.

Un bon nombre d'aquests lletraferits dedicaren una part dels seus esforços a temes d'estudi que avui anomenarien etnogràfics (Roc Chabàs va dedicar el 1886 una sèrie d'articles a *El archivo* a les tècniques de conreu del sucre). Però, més enllà d'aspectes anecdòtics, trobem ja a finals del segle XIX una certa reflexió sobre el paper que l'estudi de la cultura tradicional material i immaterial aporta a la comprensió de la societat. Així, l'any 1884 la *Revista de Castellón* publicava una furibunda crítica a l'intent d'obtindre un coneixement de les societats humanes en clau no particularista. És en aquest context on l'autor, R. Segade Campoamor,

es refereix explícitament a l'etnografia com a ciència auxiliar de la història, a més de referir-se al valor de les tradicions orals populars i, cosa d'interès -de forma especial des del punt de vista dels museus-, a la cultura material.

Partint de la base que ens trobem en la frontera d'un nou saber, caldria esbrinar què s'entenia per etnografia en els temps fundadors de la disciplina a les terres valencianes. Francesc Martínez Martínez considerava, l'any 1927, que la "ciència folk-lòrica" es dedicava al "recull y estudi de lo popular tant els costums en sa variadísima gama, con les llegendes (...), cuentos y (...) sossuits"; la finalitat d'aquesta tasca devia ser: "la imprenta y d'aqueix modo quedant catalogada puga servir el dia de demà per fer consençut astudi, al que 'ns té que portar al comparatiu del folklore de atres poblacions, comarques, nacionalitats y nacions de tot lo mon, hermosa tasca de la que té que ixir la història de la civilització mundial". Cal copsar el valor d'aquesta cita on es fa evident el desig de passar de l'etnografia a l'etnologia, d'allò descriptiu a allò comparatiu. És una definició que fa palesa la influència dels tècnics de l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya, amb els que Martínez col·laborava i que en el seu manual de 1922 escrivien que el seu objecte d'estudi era "allò que sap el poble". No cal dir que el salt qualitatiu cap a allò nomològic, l'antropologia, queda fora de l'abast cronològic d'aquest article.

Un dels més importants museòlegs etnogràfics espanyols de la primera meitat del segle xx, Luís de Hoyos Sainz, creador del *Museo del Pueblo Español*, definia també l'etnografia com l'estudi tant del que sap com del que fa el poble, es dir, "el folklore [és] el estudio de la vida total del pueblo", amb el què posa de relleu una de les característiques d'aquesta ciència: el seu caràcter holístic. Però sense dubte, el que caldria destacar (en especial per la relació que té amb els criteris de selecció dels objectes que conformaran els museus etnogràfics del moment) és que, seguint Arnold van Gennep, defensava la impossibilitat d'un folklore obrer (i urbà per extensió) autèntic, ja que el folklore es dedicaria, sobretot, a l'estudi dels costums camperols o del que en subsistira en entorns industrials i ciutadans. Dit en paraules d'Hoyos: "lo no reglado por instituciones políticas o administrativas, comprendiendo solamente la supervivencia de elementos que corresponden a estados de civilización precedentes". Aquesta apel·lació als *survivals*, terme encunyat per E. Tylor en 1871, ens lliga a la doctrina evolucionista i als orígens del mètode comparatiu, el que ens facilita la inferència de quin tipus de museu etnogràfic es produïa.

La casa de les muses nostrades. El desig d'un museu identitari

Essent aquesta com és una primera aproximació al desenvolupament de la praxi i (fins on existisca) de la teoria etnològica que s'ha fet per valencians o al territori valencià i tenint un desig de continuïtat, fóra arriscat donar una data tancada que es puga considerar és la proposta inicial de creació d'un museu etnogràfic valencià.

Però més enllà del fetixisme de la dada seminal, allò cert és que hi ha alguna proposta anterior a la de Blasco Ibáñez de 1921. No resulta gens estrany suposar que la proposta va arribar dels sectors del renascut nacionalisme valencià que a partir de la dècada de 1910 aniria agafant solidesa fins ser destruït amb la desfeta de la República en 1939. Va ser des de dintre d'una d'aquestes organitzacions, Joventut Valencianista, on va sorgir la reivindicació de la necessitat d'un museu d'allò valencià. Refundada en 1914, Joventut Valencianista pretenia reprendre l'impuls favorable a l'autogovern que havia sorgit en els anys de la lluita per la mancomunitat. Ja a les "Conclusiones de la Joventut Valencianista", publicades a *La voz de Valencia* el juliol de 1914, es parla de la creació d'un Institut d'Estudis Valencians (que acabaria veient la llum de mans de Francesc Bosch i Morata l'any 1937). Però és en el punt seté del manifest que encapçalava el setmanari del grup, "Pàtria Nova", editat a partir de 1915, on la Joventut Valencianista fa palesa la seua intenció de demanar la creació d'un "Museu Social Valencià". No hem pogut esbrinar si darrere d'aquest manifest hi va haver algun projecte museològic desenvolupat o si no va passar de ser una demanda genèrica. Tampoc hi ha certesa al respecte de quin tipus de museu podria haver estat, però tractant-se d'un museu de la societat valenciana, no resulta estrany pensar que incloguera una vessant etnogràfica.

En tot cas, allò significatiu en termes d'una història dels museus etnogràfics valencians és que aquesta proposta marca una tendència que és a la que fem referència al títol de l'article, la del museu identitari o, per dir-ho en altres termes, el museu de les senyes d'identitat valencianes, el museu nacional valencià. Una institució pròpiament museal, distinta d'un institut dedicat a la recerca científica. Per la mateixa època alguns textos legals, en una línia solidaria de reivindicació de la mancomunitat, també fan esment a la capacitat de creació de museus, tant regionals com provincials, per part de les institucions valencianes, però sense que tampoc s'explicita en termes concrets cap proposta.

El museu d'etnografia i folklore. De Blasco Ibáñez a Maximilià Thous Orts

Durant la primera meitat del segle xx, la societat valenciana sols va ser capaç de generar una iniciativa real capaç de bastir un museu etnogràfic que tinguera com a finalitat l'estudi de la cultura tradicional valenciana. És la història d'aquest museu un cúmul de circumstàncies desafortunades que diuen molt de les possibilitats reals de fer etnologia en eixe moment històric. En línies generals, la història ja ha estat contada, però intentarem donar llum a alguns aspectes més desconeguts (com ara el final del museu), i mirarem de reconstruir quin entorn sociopolític el va fer possible.

En el principi va ser la paraula. En aquest cas la paraula fogosa i arrasadora de Vicente Blasco Ibáñez en el discurs pronunciat en l'acte de recepció pública com a director *honoris*

causa del Centre de Cultura Valenciana el 16 de maig de 1921, en un acte enquadrat dintre d'una setmana d'homenatges a l'escriptor. El Centre de Cultura Valenciana, depenent de la Diputació de València, va ser fundat el 1915, prenent com exemple l'Institut d'Estudis Catalans, i pretenia agrupar la tasca dels erudits locals allunyats d'un medi acadèmic alié a la cultura valenciana. La institució comptava amb una secció d'etnografia i folklore que no va reeixir.

Comença Blasco el discurs amb una reivindicació del seu caràcter de novel·lista etnològic que ha retratat els diversos ambients de la ciutat, els llauradors de l'horta, el mariners, la burgesia urbana, la gent de l'Albufera. Per a tall seguit lamentar aquella València desapareguda o en procés de desaparició. Com és conegut, l'element que va inspirar a Blasco la idea d'iniciar un museu etnogràfic (*Museo de Valencia*, segons li diu) va ser la visita al *Museon Arlaten* que havia creat a Arles el poeta occità Frederic Mistral. Del museu provençal és d'on Blasco pren la idea d'instal·lar diorames amb escenes de la vida quotidiana de l'horta i la formació d'una mena de galeria d'homes cèlebres.

De forma inevitable se'ns planteja una pregunta: quina concepció del patrimoni, i en concret del patrimoni etnològic, tenia Blasco? És obvi que no ho podem saber (fins on sabem, mai va reflexionar per escrit sobre l'assumpte), però allò evident és que el que predomina és la incidència en el caràcter simbòlic, representatiu, d'una presumpta identitat, considerant que els objectes tenen una finalitat gairebé mediàmica de connexió amb els avantpassats; condició que està per damunt de valors tipològics, cronològics. Aquests valors transcendents remetent a una legitimació extracultural basada en referències a la natura, la història i la creació artística. Abundant en la relació entre memòria i creació artística, cal considerar que l'oposició conceptual no es dona entre la memòria i l'oblit, sinó entre la memòria i la creació o recreació artística del passat. Allò més paregut a les intencions de Blasco que mai va plasmar-se, i per a l'anàlisi de la qual són escaients les reflexions anteriors, és el diorama amb què la cultura de l'horta de València es va presentar a l'*Exposición del traje regional e histórico* que va tindre lloc en 1925 a Madrid.

Sortosament el museu que havia verbalitzat Blasco va ser dut endavant, amb criteris més rigorosos, per un altre personatge: Maximilià Thous Orts (1875-1947). Periodista, escriptor i etnòleg, tenia al darrere una llarga trajectòria de recuperació de balls i danses tradicionals dels més diversos indrets valencians. La proposta del novel·lista va arribar al ple municipal de la mà de Ricardo Samper el 20 de maig de 1921. Des d'un origen, Blasco va pensar en Thous per dirigir el museu, com es veu en una carta dirigida al folklorista, datada el 16 de maig de 1922. La tria de Thous Orts per aquest càrrec, a més de per la seua trajectòria com a folklorista, podria estar relacionada amb els vincles d'amistat que l'unien amb l'alcalde (1920-1923) blasquista de la ciutat Ricardo Samper (a qui coneixia des que tots dos

militaren a Nostra Parla) i amb el també republicà Vicent Marco Miranda (Marco Miranda, 2005: 349-361). I això malgrat que, en termes ideològics, Thous havia estat vinculat, almenys electoralment, a propostes valencianistes conservadores. En 1917 es va presentar a les eleccions municipals per la Joventut Valencianista, el 1920 per la Unió Valencianista d'Ignasi Villalonga -paral·lel valencià de la Lliga Regionalista- i en 1922 va repetir amb la mateixa organització, però enquadrat ara dintre d'una coalició amb la resta dels partits dretans (Cucó, 1999: 159-157). En tot cas, són suposicions més o menys fonamentades. Allò cert és en 1921 Thous es va posar en contacte amb Carreras Artau per demanar-li la col·laboració de l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya en el projecte valencià, relació que es plasmava en un informe signat per Batista i Roca que serà seguit al peu de la lletra per Thous deu anys després, passada la dictadura de Miguel Primo de Rivera que va frustrar, de forma temporal, el desenvolupament del museu etnogràfic.

Pocs mesos després de la proclamació de la República, el 16 de novembre de 1931, l'Ajuntament de València prenia l'acord d'iniciar l'arxiu etnogràfic i el museu. A partir d'eixe moment la història de la institució es torna fosca, i sols es pot perseguir a partir d'alguna que altra referència perduda com participació en alguna exposició, com ara una de música popular en 1936. Aquesta situació d'incertesa no va deixar de ser objecte de comentaris públics, de forma que Salvador Ferrandis Luna l'any 1935 va publicar al diari degà de la capital valenciana un article sobre els museus de la ciutat, enmig d'una certa polèmica amb Miquel Duran i Tortajada (fundador del Museu de la Ciutat en 1927) i amb el pintor José Manaut, on es referia a la trajectòria erràtica del museu.

Maximilià Thous a la dècada de 1920.

A finals de març de 1939, les tropes franquistes entraven a València. Al llarg de l'any la nova autoritat municipal prenia dues decisions en matèria cultural: la primera, esbrinar el destí de les obres d'art sacre que

Carta de Maximilià Thous amb el logotip del Museu d'Etnografia i Folklore Valencià.

sobrevisqueren a la destrucció dels anys de guerra; la segona, suprimir el museu etnogràfic i depurar-ne el director. El museu, que mai havia arribat a obrir les portes al públic, ja no ho podria fer.

Després de fer una ullada a les peripècies de la institució cal preguntar-se com estava estructurat el Museu d'Etnografia i Folklore. Thous va publicar al voltant de 1935 un fullet explicatiu al respecte (Thous Orts, c.1935). Resulta útil comparar els criteris emprats pel Museu

d'Etnografia i Folklore (MEF) amb els d'altres institucions coetànies com l'Arxiu d'Etnografia i Folklore de Catalunya (AEFC), el *Museo del Pueblo Español* (MPE) o els emprats a les seues enquestes per L'*Ateneo de Madrid* i la *Institución Libre de Enseñanza* (AM-ILE):

MEF	AEFC	MPE	AM-ILE
Adornament corporal Infantesa Habitació i vida domèstica Art popular Religiositat popular Màgia Medicina popular Vida social i jurídica Les jornades de la vida Ocupacions i tecnologia populars Festes i solemnitats Jocs, esports i danses	El cel i la terra Les plantes Els animals L'home L'habitació i la vida domèstica La vila L'ànima i l'altra vida Éssers fantàstics Religiositat popular Auguris i adivinacions Màgia Malalties i llur curació Vida social i economia Del naixement a la mort Ocupacions i tecnologia popular Festes populars Jocs, esports, balls i representacions Narracions Cançó popular Adagis i comparacions Endevinalles Fórmules i particularitats idiomàtiques	Allò consuetudinari Allò popular Allò anònim Allò femení Allò infantil Allò regional Allò racial	Naixement Matrimoni Defunció

Maximilià Thous Orts en les dècades finals de la seua vida.

El tipus i destí dels objectes que Thous va recollir tampoc està del tot esbrinat. A l'acta municipal primigènia de 1921 es parla que l'arxiu municipal deurà cedir al nou museu tots aquells objectes i records històrics que custodiava. Donat que llavors encara tardaria un lustre en constituir-se el Museu de la Ciutat, cal imaginar que es pretenia traslladar a l'etnogràfic els materials que acabarien recalant al museu històric, és dir, materials del tipus "el penó de la conquesta", cosa que trenca amb les indicacions donades per Thous al fullet citat. Una vegada clausurada la institució en 1939, els objectes foren transportats a un magatzem municipal, on restaren fins que en 1957 la riuada els va destruir, ja que el local es trobava a una zona anegable. Ara bé, si hom

consulta l'inventari general de béns municipals editat el 1958 i començat a redactar dos anys abans (és dir, consigna el material supervivent de la catàstrofe) es trobarà amb una relació

amb 98 objectes diversos, en 39 dels quals s'indica que provenen dels fons del Museu d'Etnografia i Folklore. Aquest llistat, redactat per José Llorca Rodríguez, responsable dels museus municipals des dels 1940 fins a inicis de la dècada de 1970, és, ara per ara, en espera de poder ser consultat a l'arxiu privat de M. Thous, l'única prova fefaent que ens parla de quins tipus d'objectes es van recollir per al museu etnogràfic. Es tracta de material ceràmic, mobles, algun objecte domèstic, eines de caça i maquetes de vaixells típics de la costa valenciana.

A tall de conclusió

Els motius de la desaparició del museu etnogràfic de la ciutat de València poden semblar evidents. Com a criatura patrocinada pel blasquisme tenia els dies comptats en el nou règim. Sense dubte el patronatge polític del projecte el va condemnar a mort, però hauríem de preguntar-nos si era necessàriament incompatible un museu etnogràfic d'aquestes característiques amb el franquisme. La resposta sols pot ser negativa. La seua desaparició no era ineluctable. Podria haver existit una relectura d'una certa visió del *ethnos* valencià (un neollorientisme?) en clau de la retòrica imperial del falangisme.

El final del museu etnogràfic dirigit per Thous Orts va significar l'abandonament d'una línia de gestió cultural que, des dels anys 1920, pretenia crear un únic museu que recollira la identitat valenciana. Una política que buscava dotar la societat valenciana de la trinitat d'institucions culturals identitàries pròpies del estats-nació. A saber: Arxiu Nacional (l'arxiu regional de València de Mateu i Llopis), Biblioteca Nacional (l'anomenada Biblioteca del País Valencià creada pel Consell Provincial durant la guerra civil) i Museu Nacional (el macromuseu somniat).

És la història del museu creat per Thous la història d'un fracàs?, sí. És la història d'un fracàs exclusivament valencià? No sembla que les trajectòries del *Museo del Pueblo Español* des de 1934 fins avui, o la dels intents de posar en peu un museu etnològic d'àmbit català, resultaren especialment exitosos. És cert que han generat excel·lents col·leccions, ja històriques, recollides als inicis del segle xx, de les que l'etnografia valenciana està mancada, però no és menys cert que la tasca duta a cap durant els anys 1980 pels tècnics del museu d'etnografia existent llavors han aconseguit un material comparable.

Bibliografia

- ALBEROLA, A. (ed.) (1987) *Estudios sobre Rafael Altamira*. Alacant.
- ANDERSON, B. (2005) *Comunitats imaginades: reflexions sobre l'origen i la propagació del nacionalisme*. València.
- ÀNGEL, J.M.; FERRANDO, F.; PONS, A.; SERNA, J. (1985) *El fracàs de la mancomunitat al País Valencià, 1906-1931*. València.
- BARBERÀ, F. (2002) *De regionalisme i valentinicultura. Discurs vell i comentaris nous*, València.
- BALDO LACOMBA, M. (1999) "Consolidació de la cultura burgesa". *Història del País Valencià. Vol. V: Època contemporània*. Barcelona.
- BERGES SORIANO, P.M. (1996) "Museo del Pueblo Español". *Anales del Museo Nacional de Antropología*, 3.
- BLASCO IBAÑEZ, V. (1998) *Discurso pronunciado por D. Vicente Blasco Ibañez en su acto de recepción pública como Director Honoris Causa del Centro de Cultura Valenciana el 16 de mayo de 1921*. València.
- CALVO CALVO, L. (1991) *El Arxiu d'Etnografia de Catalunya y la Antropología catalana*. Barcelona.
- CATALÀ GORGES, M.A. (1978) "El Museu valencià d'Etnografia i Folklore". *Levante*, 28-1-1978.
- CORTÉS CARRERES, S. (1995) *València sota el règim franquista. Instrumentalització, repressió i resistència cultural*. València-Barcelona.
- CUCÓ, A. (1989) *País i estat: la qüestió valenciana*. València.
- CUCÓ, A. (1999) *El valencianisme polític*. Catarroja.
- DELGADO, M. (1992) *La ira sagrada: anticlericalismo, iconoclastia y antiritualismo en la España contemporánea*. Barcelona.
- FERRANDIS LUNA, S. (1935) "El museo histórico de Valencia". *Las Provincias*, 10-3-1935.
- GASCÓN PELEGRÍ, V. (1995) *Salvador Ferrandis Luna (1891-1954). Vida y obra*. València.
- GELLNER, E. (1995) *Encuentros con el nacionalismo*. Madrid.
- GELLNER, E. (1997) *Naciones y nacionalismo*. Madrid.
- GELLNER, E. (1998) *Nacionalisme*. Catarroja-València.
- GREGORI BERENGUER, J. (2000) "Identitat i nacionalitat en els inicis de la museografia etnogràfica valenciana". Dins OLCINA DOMÈNEC, M.; SOLER DÍAZ, J.A. (ed.) *Scripta in honorem Enrique A. Llobregat Conesa*. Alacant.
- HARRIS, M. (2003) *El desarrollo de la teoría antropológica. Una historia de las teorías de la cultura*. Madrid.
- HOBBSAWM, E.; RANGER, T., (1988) *L'invent de la tradició*. Vic.
- HOYOS SAINZ, Luís de; HOYOS SANCHO, Nieves de (1985 [1947]) *Manual de folklore. La vida popular tradicional en España*. [La de 1947 és reedició d'un text anterior co-escrit amb: ARANZADI, Telesforo de (1917): *Etnografía. Sus bases, métodos y aplicaciones en España*. Madrid, Ateneo de Madrid].
- Inventario general de bienes municipales. Aprobado por el ayuntamiento pleno en sesión de 2 de octubre de 1958*. València.
- LACLAU, E. (1978) *Política e ideología en la teoría marxista. Capitalismo, fascismo, populismo*. Madrid.
- LEÓN ROCA, J.L. (2002) *Vicente Blasco Ibañez*. València.

- LEVI-STRAUSS, C. (1964) *El pensamiento salvaje*. México.
- LEVI-STRAUSS, C. (2005) *Tristos tròpics*. Barcelona.
- LISÓN TOLOSANA, C. (1977) "Una gran encuesta de 1901-1902. (Notas para la Historia de la Antropología Social en España)". *Antropología social en España*. Madrid.
- Manual de recerques d'etnografia de Catalunya* (1922). Barcelona.
- MARCO MIRANDA, V. (2005) *In illo tempore Memorias*. València.
- MARTÍ, M, ARCHILÉS, F. (2001) "Liberalismo, democracia, estado-nación. Una perspectiva valenciana, PRESTON, P, SAZ, I, (eds.), (2001): *De la revolución liberal a la democracia parlamentaria. Valencia (1808-1975)*, València-Madrid.
- MARTÍNEZ MARTÍNEZ, F. (1998) "Folklore valencià. Arreplega de llegendes, tradicions y costums del Reine de Valencia". Altea.
- MAUSS, M. (1979) "Ensayo sobre los dones. Motivo y forma del cambio en las sociedades primitivas". *Sociología y antropología*. Madrid.
- MEINECKE, F. (1983) *El historicismo y su génesis*. México.
- MIRA, J.F. (1997) *Sobre la nació dels valencians*. València.
- MIRA, J.F. (2004) *La prodigiosa vida de Vicente Blasco Ibáñez*. Alzira.
- MORENO, F, (1997) *Rafael Altamira Crevea (1861-1951)*. València.
- PANIAGUA, J, (2001): "Un solo territorio y varias identidades. El trauma del nacionalismo valenciano". *Historia Social*. Alzira.
- PRATS, LI. (1997) *Antropología y patrimonio*. Barcelona.
- REIG, R. (1982) "Obrers i ciutadans. Blasquisme i moviment obrer. València 1898-1906". València.
- REIG, R. (2002) *Vicente Blasco Ibáñez*. Madrid.
- ROCA RICART, R. (2001) "Estudi introductor". Dins LLORENTE OLIVARES, T. (2001) *Escrits polítics*. València.
- ROCA RICART, R. (2004) *Teodor Llorente, el darrer patriarca*. Alzira.
- RODRÍGUEZ PUÉRTOLAS, J. (1986) *Literatura fascista española 1.Historia*. Madrid.
- SALES SALVADOR, D. (2000) "La narrativa de Blasco Ibáñez desde un enfoque intercultural. Entre la etnografía y la literatura". Dins OLEZA, J.; LLUCH J.(ed.) (2000) *Vicente Blasco Ibáñez, 1898-1998. La vuelta al mundo de un novelista*, vol. 2. València.
- SANVALERO APARISI, J. (1992) "Folclore, etnografía i etnología en Valencia". Dins AGUIRRE BAZTÁN, A. (ed.) *Historia de la antropología española*. Barcelona.
- SEGADE CAMPOAMOR, S. (1884) "De la crítica en la historia". *Revista de Castellón*, 87.
- SOLVES, J., (2003) *El pensament nacionalista valencià. Una discussió sobre la identitat*. Bellaterra.
- THOUS ORTS, M. (c. 1935) *Museo de Etnografía y Folklore*. València.
- TODOROV, T. (2000) *Los abusos de la memoria*. Barcelona.
- TÖNNIES, F. (1979) *Comunidad y asociación*. Barcelona.
- UCELAY DA CAL, E. (2003) *El imperialismo catalán. Prat de la Riba, Cambó, d'Ors y la conquista moral de España*. Barcelona.
- VIDAL CORELLA, V. (1991) "El frustrado Museo de Folklore iniciado por Blasco Ibáñez". *Las Provincias*, 17-2-1991.

Article publicat l'abril de 2007.